

Inna Carahunga
Żytomierz

РЕФЛЕКСИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО *ě У МОВІ УКРАЇНСЬКИХ ГРАМОТ XIV СТ.

Reflexes of Proto-Slavic *ě in the Language of XIV Century Ukrainian Charters

ABSTRACT: Different graphical representations of an old phoneme *ě: *ě > ѣ, *ě > і, *ě > е have been fixed in the language of XIV century Ukrainian charters. It is possible to conclude on the partial compliance of the Old Church Slavonic spelling as well as different sound distinctions of the old *ě. The analyses of confusable spelling has shown the significant deviation from traditional writing, in particular, the transformation of *ě into the monophthong і, which was peculiar for the southwestern territory, and became a differential feature of the modern Ukrainian literary language, as well as the tendency for the Polissia-Volyn reflexes of ять, that can be seen in today's oral folk speech

KEYWORDS: charter, Proto-Slavic *ě, continuant, phoneme, dialect

Складний праслов'янський голосний *ě викликає особливе зацікавлення в лінгвістів, оскільки представлений різними континуантами у слов'янських мовах. Відомо, що фонема *ě була успадкована з праслов'янської мови, у якій розвинулася з двох звукових джерел: з монофтонга *ē та з дифтонга *oi, *ai у процесі його монофтонгізації¹. Визначити фонологічний статус давнього ятя намагалося багато дослідників. У науковій літературі це питання розв'язується по-різному. Думку про неоднакову звукову якість голосного *ě з *ē і з *oi, *ai доводили В. Ягич, В. Колесов, С. Бернштейн². Натомість П. Фортунатов, О. Шахматов, Є. Тимченко стверджували, що вже у праслов'янській мові такої

¹ М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, В.Г. Складенко, *Історія української мови. Фонетика*, Київ 1979, с. 232.

² Vatroslav Jagić, *Die Umlauterscheinungen bei den Vokal ě, e, ē in den Slavischen Sprachen*, Archiv für slavische Philologie 1882, bd. 6, s. 74; В.В. Колесов, *Изменение фонемы /ě/ в древ-*

різниці у вимові ятя не існувало³. Очевидно, через первинну нестійкість фонемі *ě простежується її неоднорідна континуація на східнослов'янському мовному ґрунті. Так, за спостереженнями Г. Півторака, саме споконвічну варіативність артикуляції колишнього *ě засвідчують найдавніші східнослов'янські писемні пам'ятки XI ст., які дають підстави вважати, що цей звук у давньоруських говорах вимовлявся: а) як довгий закритий *ê*: *себе, средоу, брегоу*; б) як довгий закритий *ê* з приставним *j* на початку слова: *ьденик, ьсти, ьда*; в) як дифтонг *ie*, що, мабуть, передавався через *ie*: *гнєвъ, ѡсти, ѡхомъ* та ін.⁴ Підтвердження висновків про неоднакову вимову ятя на східнослов'янському мовному просторі ще за дописемних часів знаходимо у розвідках М. Мозера⁵. Цілий ряд аргументованих гіпотез про різнорідне звучання *ě в давньоруській мові побудовано у працях А. Кримського, В. Борковського, Ф. Філіна⁶. Ю. Шевельов запропонував розглядати становлення праслов'янського *ě в такій послідовності: *ea* > *ea* > *ie* > *ie* > *é*, де поліські говірки зафіксували дифтонгічну стадію *ie*, а південні відобразили звуження до *é*, а згодом – *i*⁷. Значну увагу приділив відображенню ятя у текстах галицько-волинських грамот XIV–XV ст. В. Курашкевич⁸, послідовно простежив вияви давнього *ě у документах Великого князівства Литовського Хр. Станг⁹. В. Німчук провів докладний аналіз ятевих континуантів у мові Київського Псалтиря 1397 року¹⁰. Особливості реалізації давнього *ě у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст. подав В. Мойсієнко¹¹.

нерусском языке, Slavia 1966, t. XXXV, s. 183; С.Б. Бернштейн, *Сравнительная грамматика славянских языков*, Москва 2005, с. 213.

³ Ф.Ф. Фортунатов, *Лекции по фонетике славянского (церковно-славянского) языка*, Петроград 1919, с. 10; А.А. Шахматов, *Очерк древнейшего периода в истории русского языка*, Петроград 1915, с. 11; Є.К. Тимченко, *Курс історії українського языка*, Київ 1930, с. 117–118.

⁴ Г.П. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988, с. 111.

⁵ М. Мозер, *Причинки до історії української мови*, Харків 2009, с. 15, 58.

⁶ А. Крымский, *Украинская грамматика. Научно-практический курсъ сознательного изучения центрально-украинской рѣчи...*, т. I, вып. 1, Москва 1907, с. 204; В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1963, с. 47; Ф.П. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков: ист.-диалектол. очерк*, Ленинград 1972, с. 175.

⁷ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, Харків 2002, с. 262.

⁸ W. Kuraszkiewicz, *Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku*, Kraków 1934, s. 45–65.

⁹ див. Chr. S. Stang, *Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen*, Oslo 1935, s. 6, 9, 13, 20 та ін.

¹⁰ В.В. Німчук, *Київський Псалтир 1397 року – пам'ятка північного діалекту української мови*, [в:] *Український діалектологічний збірник*, кн. 3, Київ 1997, с. 218–231.

¹¹ В.М. Мойсієнко, *Північне наріччя української мови в XVI–XVII ст.: фонетика*, Житомир 2006, с. 86–125.

Мета нашої наукової розвідки – на основі фронтального аналізу текстів українських грамот XIV ст. дослідити рефлекси праслов'янського *ǣ у староукраїнській діловій мові того часу, визначити, як це буде можливо, територіальну специфіку засвідчених фонетичних явищ. Джерельною базою дослідження стали тексти українських грамот XIV ст., упорядкованих М. Пещак, і чотирьох грамот кінця XIV ст., виданих і проаналізованих щодо палеографічних та лінгвістичних особливостей О. Молдованом. Збережені пам'ятки ділового письменства представляють такі ареали: Волинь і прилеглі північні території, Галичина й терени східної Польщі, Буковина і суміжні південні землі. Деякі пам'ятки написані в Коломиї, Смотричі, Переяславлі, на Дону, у Твері, Полоцьку, Вільнюсі, Ейшишках, Троках тощо. Місце створення поодиноких документів не вказане, проте за характерними мовними ознаками їх можна зараховувати до української писемної спадщини.

У пам'ятках офіційно-ділового стилю української мови XIV ст. виявляємо різні рефлекси фонемі *ǣ. Безперечно, це виразна мовна реалія тогочасного говіркового мовлення, на тлі якої можна оцінювати релевантність явища варіативності фонем. У мові українських грамот XIV ст. маємо неоднакові графічні представлення колишньої фонемі *ǣ: *ǣ > ѣ, *ǣ > е, *ǣ > і як у коренях слів, так і в закінченнях, що дозволяє висновувати про різні звукові вияви її в народному мовленні.

Оскільки для розв'язання поставленої проблеми виняткове значення має наголошеність / ненаголошеність позиції, то фіксуємо її відповідно до сучасних норм вимови або згідно із проставленими наголосами у випадку їх наявності у пам'ятках чи відповідних лінгвістичних розвідках.

Різні континуанти праслов'янського ятя спостерігаємо у корені *-věd- (*-věst-): *ведомо* чиним(ъ) (тут і далі в круглих дужках записуємо надрядкові літери у слові – *І. Ц.*) 1383, у Полоцьку, Гр XIV, 62 (паспортизацію проводимо за виданнями: М.М. Пещак, *Грамоти XIV ст.*, Київ 1974; А.М. Молдован, *Пять новонайденных украинских грамот конца XIV – начала XV в.* [в:] *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*, Москва 2000, с. 261–276, указуючи рік і орієнтовне місце написання грамоти, сторінку в книзі – *І. Ц.*) – даємь *вѣдомо* 1392, у Троках, Гр XIV, 110. Досить послідовно вживається літера ѣ під наголосом (понад 40 разів), наприклад: *вѣдаи* 1352, не локаліз., Гр XIV, 30; *вѣдали* 1352, писано в Орді на Дону, Гр XIV, 112; *вѣдалъ* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 86; *вѣдание* 1352, в Орді на Дону, Гр XIV, 112; *вѣдати* 1342 (?), в Городні, Гр XIV, 24; *досвѣтчиль* бы 1388, в Луцьку, Гр XIV, 87; *ω(т)повѣсть* 1352, не локаліз., Гр XIV, 30; *повѣдалъ* 1342, в Городні, Гр XIV, 24 (однак пор. в І. Галятовського *повѣдалъ* із позначенням наголосом

на суфіксі¹²); *посвѣтчили бы* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 88; *свѣдци, свѣдчю* 1396, у Галичині, Молдован, 270; *оувѣдається* 1301, у Львові (?), Гр XIV, 12; *двѣдаєт* 1386, не локаліз., Гр XIV, 64 і под.; у ненаголошеній позиції (майже 10 випадків): *вѣдомость* 1383, у Полоцьку, Гр XIV, 62 (хоча пор. у П. Могили *вѣдомости* з позначеним наголосом на корені¹³); *ω(m)повѣдати* 1388, в Луцьку, 88 (пор. *повѣда́ти* з позначеним наголосом на суфіксі¹⁴); *ω(m)повѣдѣньи* 1352, не локаліз., Гр XIV, 30; *свѣдоцтво* 1386, не локаліз., Гр XIV, 69; *свѣдоцствомъ* 1396, у Галичині, Молдован, 270; *свѣдомо* 1388, в Сучаві, Гр XIV, 81 та ін. Менше написань із *e*, що відображає, очевидно, вплив північноукраїнських говорів, зокрема, під наголосом – 4 випадки: *светки, светковъ* 1389, у Вільні, Гр XIV, 102–103 і под.; у ненаголошеній позиції – 7: *ведомо* 1386, у Вільні, Гр XIV, 70; до которыхъ *ведомости, сведецьтвомъ* 1389, у Вільні, Гр XIV, 102 тощо. Спорадично вживається у зазначеному корені графема *и* (*i*) – лише один приклад під наголосом: *свидци* 1371, Ярослав (?), Гр XIV, 44.

У наголошеному корені **-věk-* (**-věč-*) літеру *e* засвідчено в 17 словоформах, наприклад: *векъ* 1377, не локаліз., Гр XIV, 55; до *века*, на *веки вечные* 1322, в Городні, Гр XIV, 21–22 (пор. на *вѣ́ки* з позначеним наголосом на корені¹⁵); *вечндю* 1396, у Полоцьку, Гр XIV, 219; *вечьно* 1322, в Городні, Гр XIV, 21 і под. У ненаголошеній позиції *e* зустрічається значно рідше – лише двічі: *вечистою* 1376, у Холмі (?), Гр XIV, 54; *звечистою* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21. Словоформи з графемою *ѣ* у корені **-věk-* (**-věč-*) превалюють, причому під наголосом фіксуємо понад 90 випадків вживання ятя, на зразок: *вѣкъ*, на *вѣ́ки вѣчньѣ* 1301, у Львові, Гр XIV, 10; *оу вѣ́кы* 1382, на Львівщині, Молдован, 263; на *вѣ́ку вѣ́комъ* 1399, у Львові, Гр XIV, 143; *вѣ́чно* 1342 (?), в Городні, Гр XIV, 25; *вѣ́чнаа* 1388, в Лучиці, Гр XIV, 83; *извѣ́ка* 1378, у Львові, Гр XIV, 61; *навѣ́ки* 1301, в Галичі, Гр XIV, 14 та ін.

Наголошений корінь **-věr-* репрезентований чималою кількістю написань із літерою *e*. Абсолютна більшість – 8 одиниць – у наголошеній позиції: *верень* 1400, у Бересті, Гр XIV, 147; *веры* 1387, не локаліз., Гр XIV, 75; послужи(л) на(м) *верне* 1399, у Львові, Гр XIV, 143; служи(т) *верно* 1388, у Луцьку, Гр XIV, 97; *верньи* 1399, у Львові, Гр XIV, 143 і под. І лише два приклади: *тымъ вернѣи* 1394, у Кракові, Гр XIV, 123; *вернѣи* послужи(л) 1399, у Львові, Гр XIV, 143 – у ненаголошеному корені. Значно ширше у корені **-věr-* представлений *ѣ*, що

¹² В.М. Мойсієнко, *Наголошування в українських стародруках кінця XVI–XVII ст.*, [в:] *Науковий вісник Чернівецького університету*, вип. 475–477, Чернівці 2009, с. 533.

¹³ Там само, с. 532.

¹⁴ Там само, с. 533–534.

¹⁵ Там само, с. 532.

цілком відповідає правописним традиціям того часу. Зокрема, під наголосом: *благовѣрнаго* 1350, не локаліз., Гр XIV, 28; *вѣре(н)* 1388, в Луциці, Гр XIV, 82; *вѣрити* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 86; *вѣры* 1301, в Галичі, Гр XIV, 13; *вѣрныи* 1361, у Судомірі, Гр XIV, 36; *вѣрно* 1378, у Бохурі, Гр XIV, 59; *вѣрность* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 82; *вѣрнѣ* (остерегати) 1388, в Кракові, Гр XIV, 84; *невѣрник[ъ]* 1390, не локаліз., Гр XIV, 105 і багато інших. У ненаголошеній позиції прикладів ятя не засвідчено. Літеру *i* в цьому корені не виявлено.

Корінь *-vĕs- виявляє хитання, пов'язані з реалізацією колишнього ятя. Під наголосом здебільшого засвідчений *ѣ* (50 випадків): *вѣсити* 1396, на Ямчині, Гр XIV, 130; *вѣснии* двѣ гривнѣ 1366, не локаліз., Гр XIV, 40; *вѣсомъ* 1388, в Сучаві, Гр XIV, 81; и оу *вѣсѣхъ*, и оу торговли 1399, у Полоцьку, Гр XIV, 140; *завѣсили* 1375, у Смотричі, Гр XIV, 50; *завѣсило* 1393, у Львові, Молдован, 267; *завѣсити* 1393, в Сучаві, Гр XIV, 130; *привѣсили* 1301, в Галичі, Гр XIV, 14; *привѣшена* 1389, в Судомірі, Гр XIV, 101 та ін. Значно рідше знаходимо в наголошеній позиції букву *e* (7 прикладів): *завесити* 1322, в Городні, Гр XIV, 22; *завеситою* 1387, не локаліз., Гр XIV, 74; *завесили* 1386, у Вільні, Гр XIV, 70; *привесили* 1388, у Кракові, Гр XIV, 84 тощо. Ненаголошений вияв у корені маємо лише в одній словоформі із графемою *e*: печать есть *завешона* 1389, у Вільні, Гр XIV, 103; та в одній словоформі із графемою *ѣ*: камень *вѣсячій* 1396, на Ямчині, Гр XIV, 130.

Різні варіанти континуантів ятя в українських грамотах XIV ст. містить корінь *-děd-: *дѣдичъ* 1361, в Судомірі, Гр XIV, 36 – *дѣдичъ* 1322, в Городні, Гр XIV, 20; *прадѣдъ* 1301, у Львові, Гр XIV, 9 – *прадед* 1301, в Галичі, Гр XIV, 13. За кількісним показником, словоформи з *ѣ* значно переважають, а саме: 23 одиниці під наголосом, наприклад, *Дѣда* 1393, у Твері, Гр XIV, 121; *дѣдин* 1361, в Судомірі, Гр XIV, 36; *дѣдичю* 1388, в Сучаві, Гр XIV, 81; *дѣдину* 1396, у Галичині, Молдован, 270; *Дѣдомъ*, *Дѣду* 1393, у Твері, Гр XIV, 121 та ін.; 11 написань у ненаголошеній позиції: *дѣдичьство* 1352, не локаліз., Гр XIV, 31; *прадѣдъ* 1302, у Львові, Гр XIV, 19 (пор. в І. Галятовського *прадѣдъ* з позначенням наголосом на префіксі¹⁶); *прадѣди* 1356, в Переяславлі, Гр XIV, 33 та ін. Літера *e* вживається лише у трьох випадках: *дѣдичъ* (у двох грамотах) и *прадед*, проілюстрованих вище.

У наголошеному корені *-děl- зафіксовано три випадки вживання *e*: *деленому* 1393, у Твері, Гр XIV, 121; *делечи* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; *делу* 1387, не локаліз., Гр XIV, 75; близько 20 написань з ятем: нѣтъ *дѣл* 1371, не локаліз., Гр XIV, 47; *дѣлне* 1397, у Жидачеві, Гр XIV, 131; *дѣлно* 1393, у Львові, Молдован, 267; *никоторымъ дѣломъ* 1386, у Вільні, Гр XIV, 70; *дѣлу* 1393, у Твері, Гр XIV, 122; не починати *дѣлѣ* николи 1393, у Вишні, Гр XIV, 116; *здѣлалѣ*

¹⁶ Там само.

1397, в Жидачеві, Гр XIV, 131 та ін. Натомість у ненаголошеному корені **-děl-* виявляються рефлексії *ѣ* (4 одиниці), *e* та *i* – по одному прикладу: *ω(t)дѣлили* 1393, у Вишні, Гр XIV, 116; *раздѣляемъ* 1301, у Львові, Гр XIV, 9; *роздѣлили* 1398, у Троках, Гр XIV, 138; *роздѣлити* 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120; *оуделилѣ* 1387, не локаліз., Гр XIV, 76; *розділяючися* 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120.

Аналогічні наслідки рефлексії давнього **ě* простежуємо у корені **-dět-*. Як правило, переважають написання *ѣ*, зокрема, у наголошеній позиції – 59 випадків: *дѣтем*, *дѣти* нашѣ 1301, у Львові, Гр XIV, 10-12; *дѣтми* 1378, у Львові, Гр XIV, 61 і под.; в ненаголошеній – 10: *дѣтей* 1342, в Городні, Гр XIV, 24; *дѣтя*, *дѣтяти* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 87-88 та ін. Імовірно, вплив народної мовної стихії засвідчують приклади з графемою *e* – 5 одиниць виключно в наголошеній позиції: *детемъ* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 22; *дети* мои 1347, не локаліз., Гр XIV, 25; *детми* 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26 (пор. *двѣрми* з позначеним наголосом на корені¹⁷); а також єдиний випадок написання *i* в наголошеному складі: *дитемъ* 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120.

Спостерігаємо паралельні написання ятя в корені **-lēs-*, зокрема у варіантах: *исъ лѣсомъ* 1361, в Судомірі, Гр XIV, 36 – подь *лесомъ* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; *поля з' лѣсы* 1301, в Галичі, Гр XIV, 13 – зь *леси* и болоты 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21. Чимала кількість словоформ із зазначеним коренем містить літеру *ѣ*: у наголошеній позиції – 8 випадків, до прикладу, *лѣсомъ* 1378, у Львові, Гр XIV, 61; *лѣсѣ* 1378, у Бохурі, Гр XIV, 59 та ін.; у ненаголошеній – 9: *лѣсахъ* 1301, в Галичі, Гр XIV, 13; *лѣсы* 1302, у Львові, Гр XIV, 19; *лѣски* 1383, у Полоцьку, Гр XIV, 62; *лѣсѣхъ* 1301, у Львові, Гр XIV, 9 тощо. Натомість перехід **ě > e* фіксуємо під наголосом у 4-ох випадках: *лесомъ* 1394, у Кракові, Гр XIV, 125; *лесъ* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; *полеский* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21 та ін.; у ненаголошеній позиції – 6 словоформ: зь *лесами*, *лесокъ*, *леси* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21 тощо.

Майже безвиняткове написання **ě > ѣ*, позначене, найімовірніше, впливом церковнослов'янської традиції, представляє корінь **-lēt-*, зокрема під наголосом – понад 100 виявів, наприклад, *лѣ(t)* 1378, у Бохурі, Гр XIV, 60; *лѣта* 1393, у Львові, Молдован, 267; *лѣтомъ* 1395, в Сучаві, Гр XIV, 127; *лѣты* 1396, у Галичині, Молдован, 270; *лѣтѣ* 1393, у Сучаві, Гр XIV, 120 та ін. Зрідка трапляються випадки написань з *e* (8 одиниць у наголошеній позиції), навіяні, очевидно, поліськими говірковими впливами, на зразок: *лета* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 22; *подъ леты* 1386, у Вільні, Гр XIV, 70 і под.

Деякі приклади фонетичної варіативності пов'язані з написанням ятя в корені **-tēp-*: *променили* 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26 – *промѣнили* 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26. Літера *ѣ* у таких словоформах кількісно пре-

¹⁷ Там само.

валює – 17 випадків, із яких 7 – під наголосом: *в-ызмѣну* 1371, не локаліз., Гр XIV, 47; *отмѣну* 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26; *ω(т)мѣна* 1394, у Кракові, Гр XIV, 125 тощо; 10 – у ненаголошеній позиції: *вымѣнялѣ* 1342, в Городні, Гр XIV, 25; *замѣнитиса* 1382, на Львівщині, Молдован, 263; *намѣнилѣ* 1393, у Львові, Молдован, 267; *промѣнити* 1347, не локаліз., Гр XIV, 25 та ін. Дещо менше представлені написання з *e* – 9 фіксацій: 2 – під наголосом – *мену* 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26; *измени(т)* оলেখно сюю поруку 1388, в Луцьку, Гр XIV, 97; решта – у ненаголошеній позиції: *изменити* 1386, у Вільні, Гр XIV, 70; *объменяты* 1397, в Жидачеві, Гр XIV, 131; *повыменялѣ* 1342 (?), в Городні, Гр XIV, 25 та ін.

Наголошений корінь **-měst-* репрезентує здебільшого графему *ѣ* (36 написань): *мѣста* 1356, в Переяславлі, Гр XIV, 33; *мѣсто* 1375, у Смотричі, Гр XIV, 50; *мѣстичь* 1382, на Львівщині, Молдован, 263; *мѣстцо* 1342 (?), в Городні, Гр XIV, 24; *намѣсткомѣ* 1393, у Віслиці, Гр XIV, 115; *намѣстникомѣ* 1395, в Сучаві, Гр XIV, 127; *намѣстничати* 1386, не локаліз., Гр XIV, 65; *намѣстѣки* 1394, у Кракові, Гр XIV, 123 та ін. Ненаголошений *ѣ* – лише у двох виявах: *мѣщанѣ* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 88; *мѣстехѣ* 1400, в Бересті, Гр XIV, 148. У 4-ох випадках під наголосом виступає *e*: *места*, *место* 1387, не локаліз., Гр XIV, 76; *наместѣкомѣ* 1394, у Кракові, Гр XIV, 123; *наместникомѣ* 1395, в Сучаві, Гр XIV, 126. І тільки один приклад ненаголошеного *e* в корені: *мещаны* 1389, у Вільні, Гр XIV, 102.

На підтвердження значної варіативності кореневих рефлексів *ѣ* та *e* у текстах українських грамот, написаних у різних регіонах Правобережної України – на Волині, в Галичині, а також у Вільні, Бересті, Перемишлі, Сучаві, фіксуємо паралельні вияви ятя й в інших коренях:

- **(j)ězd-*: *оуѣзды* 1382, на Львівщині, Молдован, 263 – *объизды* 1388, у Львові, Молдован, 264, пор. також *пришалѣ* 1388, у Львові, Молдован, 264;
- **-krěrk-*: *крѣрко* 1386, у Вільні, Гр XIV, 70 – *крепко* 1387, не локал., Гр XIV, 75;
- **-lěp-*: *лѣпеи* 1394, у Кракові, Гр XIV, 123 – *лепѣи* 1400, в Бересті, Гр XIV, 148;
- **-měsęc-*: *мѣсяца* 1342, в Городні, Гр XIV, 25 – *месеца* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 22;
- **-nedělja-*: *недѣли* 1388, в Сучаві, Гр XIV, 81, *недѣлѣ* 1396, на Львівщині, Молдован, 270 – *недела(x)* 1387, не локаліз., Гр XIV, 74;
- **-rěk-* (**-rěc-*, **-rěč-*): *рѣчкоу* 1301, у Львові, Гр XIV, 9 – *речѣка* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; *рѣцѣ* 1378, у Бохурі, Гр XIV, 59 – *реце* 1399, не локаліз., Гр XIV, 137; *рѣкою* 1301, не локаліз., Гр XIV, 12 – *рекою* 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26;

- *-sěp-: *сѣножати* 1342 (?), в Городні, Гр XIV, 25 – *сеножати* 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26; *сѣножатми* 1302, у Львові, Гр XIV, 19 – *сеножатми* 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26;
- *-сѣl-: *цѣловаль* 1400, в Бересті, Гр XIV, 148 – *целоваль* 1386, у Вільні, Гр XIV, 70; *цѣловати* 1399, у Полоцьку, Гр XIV, 140 – *целовать* 1393, у Сучаві, Гр XIV, 120.

Таким чином, рефлекс **ě* в кореневих морфемах часто зберігають етимологічне написання: у них превалює графема *ѣ*. Менше випадків із континуантами *e*, поодинокі вияви *u*, притаманні південно-західним територіям, яскравим прикладом яких є антропонім – Захарія *Вихоть*, 1301, у Львові, Гр XIV, 10, від прасл. **věxъťь* «рясна гілка дерева або стеблина бур'яну»¹⁸. Промовисто, що *u* виступає у галицькій грамоті в наголошеній позиції.

Приклади вживання *e* та *u* маємо в числівникових і прислівникових формах: *двѣ* гривнѣ 1366, не локаліз., Гр XIV, 40 – *две* миля 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; *двѣстѣ* гривень 1398, в Опатові, Гр XIV, 135 – *двесте* рубливѣ 1387, не локаліз., Гр XIV, 74;

далеи 1395, в Сучаві, Гр XIV, 126 – *дали* 1352, не локаліз., Гр XIV, 30; *нынѣ* 1393, на Дону, Гр XIV, 113 – *ныне* 1387, не локаліз., Гр XIV, 76; *нынѣчи* 1393, у Твері, Гр XIV, 121 – *нинечи* 1387, не локаліз., Гр XIV, 76 і под.

Розхитування тогочасного правописного узусу спостерігаємо в дієслівних та іменних суфіксах: печати *велѣли* привѣ[си]ти 1388, в Луциці, Гр XIV, 83 – печат(т) *велели(з)мо* завеси(т) 1396, у Полоцьку, Гр XIV, 129; *володѣти* 1382, не локаліз., Гр XIV, 61 – *володети* 1387, не локаліз., Гр XIV, 77; *возрѣвши* (від **zъgěti*) 1399, у Львові, Гр XIV, 143 – *возрешие* 1394, у Кракові, Гр XIV, 123; *хотѣли* 1396, у Галичині, Молдован, 270 – *хотель* 1347, не локаліз., Гр XIV, 25; *имѣнія* (від **jьm-ěti*) 1388, в Луцьку, Гр XIV, 87 – *именья* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 87.

Варіативність рефлексів **ě > ѣ*, **ě > e*, **ě > i* особливо виразно простежується у закінченнях слів. Найбільше – у формах давального і місцевого відмінків однини іменників жіночого і чоловічого роду колишніх **ā*, **jā*-основ: ненаголошена позиція: *владыцѣ* не встѣпатисл 1399, не локал., Гр XIV, 139 – даль *владыце* грамоту 1322, в Луцьку, Гр XIV, 22; при *вѣрѣ* 1395, в Сучаві, Гр XIV, 127 – при *вѣри* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 79; сей *грамотѣ* 1393, у Переяславлі, Гр XIV, 118 – сей *грамоте* 1387, не локаліз., Гр XIV, 74; на своей *половинѣ* 1382, не локаліз., Гр XIV, 61 – по *половине* дороги 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; кѣ *потребе* 1396, у Полоцьку, Гр XIV, 129 – к нашей *потрѣбѣ* 1399, у Львові, Гр XIV, 143 та ін.;

¹⁸ *Етимологічний словник української мови: у 7 т., т. 1*, Київ 1982, с. 407.

наголошена позиція: *жонѣ* его Катеринѣ 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26 – ему и его *жоне* 1342, в Городні, Гр XIV, 25; на левой *руце* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21 – кь *руцѣ* 1386, не локаліз., Гр XIV, 67; по *рѣци* 1378, у Бохурі, Гр XIV, 59 – кь *рѣци* 1392, в Сучаві (?), Гр XIV, 109 – кь той *реце* 1399, не локаліз., Гр XIV, 137; при его *сторонѣ* 1393, у Твері, Гр XIV, 121 – по левой *стороне* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21 тощо.

У займенникових закінченнях репрезентовані такі варіанти континуантів ятя: *вашеѣ* державы 1393, на Дону, Гр XIV, 113 – *вашеи* милости 1388, в Сучаві, Гр XIV, 81; подлуг *всеѣ* нашеѣ мочи 1395, в Сучаві, Гр XIV, 127 – *всеи* брати(и) его 1396, у Полоцьку, Гр XIV, 129; *оусеі* землѣ Волошьської 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120; *твоеі* милости 1388, в Сучаві, Гр XIV, 81 – *межи твоєѣ* землѣ 1393, на Дону, Гр XIV, 113, на *всѣ* стороны 1395, в Сучаві, Гр XIV, 127 – *вси* села 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; со *всѣми* пожиткы 1302, у Львові, Гр XIV, 19 – *всеми* люд(ми) 1387, не локаліз., Гр XIV, 75 – *всими* церквями 1322, в Луцьку, Гр XIV, 22; по *всѣмѣ* землямѣ 1301, у Львові, Гр XIV, 9 – *ко всимѣ* зємлямѣ 1302, у Львові, Гр XIV, 19; во *всѣхѣ* 1371, не локаліз., Гр XIV, 44 – *вси(x)* неприятелии 1388, в Молодечні, Гр XIV, 98; к *собѣ* 1375, у Смотричі, Гр XIV, 50 – *въ себе* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21 та ін.

Двоїсте, а то й троїсте потрактування *ĕ наявне у формах родового відмінка однини іменників жіночого роду колишніх *ā, *jā-основ під наголосом: Опольскоѣ *земли* 1378, у Бохурі, Гр XIV, 59 – *землѣ* Волошьської 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120; у формах місцевого відмінка однини іменників чоловічого роду колишніх *ō, *jō-основ: у *монастырѣ* 1398, не локаліз., Гр XIV, 135 – *оу монастыри* 1399, не локаліз., Гр XIV, 139; по *животѣ* 1350, не локаліз., Гр XIV, 28 – по *животе* 1362, не локаліз., Гр XIV, 37. Аналогічно – у ненаголошених прикметникових закінченнях: соуды *дѣхныѣ* 1301, у Львові, Гр XIV, 10 – *дѣхные* 1301, в Галичі, Гр XIV, 14; воевода землѣ *молдавскои* 1395, в Сучаві, Гр XIV, 126 – сь *государми* землѣ *молдавское* 1395, в Сучаві, Гр XIV, 126 – с воеводами землѣ *молдавскоѣ* 1395, в Сучаві, Гр XIV, 126 тощо.

Трапляються випадки нового ятя, який розвинувся при переході колишнього ě через стадію *ie*, аналогічно до давнього *ĕ, в монофтонг *i*¹⁹: *нароженья* 1398, в Опатові, Гр XIV, 135 – *нарожѣнѣи* 1388, в Лучиці, Гр XIV, 83; *неприятель* – *приятѣль* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 79–80; *потверженьє* 1400, у Львові, Гр XIV, 144 – *потвержѣнѣє* 1390, в Перемишлі, Гр XIV, 104; *ис приселки* 1396, в Луцьку, Гр XIV, 128 – со *присѣлки* 1361, у Судомірі, Гр XIV, 36.

Поплутування, пов'язані із вживанням неетимологічного ятя, фіксуємо під наголосом: *пред* 1301, в Галичі, Гр XIV, 14 – *прѣд* 1394, у Кракові, Гр XIV, 123;

¹⁹ М.А. Жовтобрюх та ін., *Исторична граматики української мови*, Київ 1980, с. 93.

свогого *судъи* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 87 – *ω(т)* Костька, *судъѣ* 1386, не локаліз., Гр XIV, 72; *треба* 1301, в Галичі, Гр XIV, 14 – *трѣба* 1388, в Лучиці, Гр XIV, 82 тощо;

значно більше – у ненаголошеній позиції: *аже* 1352, не локаліз., Гр XIV, 30 – *ажѣ* 1395, в Сучаві, Гр XIV, 125; *Анъдрѣиашъ* 1378, у Бохурі, Гр XIV, 59 – *Андрѣиашъ* 1398, в Коломиї, Гр XIV, 133; княз[ь] *великии* 1356, в Переяславлі, Гр XIV, 33 – *вѣликии* король 1394, у Кракові, Гр XIV, 123; *воленъ* 1342, в Городні, Гр XIV, 25 – *волѣнъ* 1394, у Кракові, Гр XIV, 125; *оу* Перемиської *волостѣ* 1301, не локаліз., Гр XIV, 12 – в Галицької *волости* 1378, у Львові, Гр XIV, 61; *гдѣръ* подольської *земли* 1375, у Смотричі, Гр XIV, 50 – *нашей зѣмли* 1394, у Кракові, Гр XIV, 125; *отъ* Довквидович *мѣжи* до Петкович *межи* 1347, не локаліз., Гр XIV, 25; *печа(т)* 1396, у Галичині, Молдован, 270 – *пѣчати* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 97; *поле* его волостное 1342 (?), в Городні, Гр XIV, 24 – *тоє полѣ* 1347, не локаліз., Гр XIV, 25; *село* Страшевичи 1301, у Львові, Гр XIV, 9 – *даемъ сѣло* 1397, в Жидачеві, Гр XIV, 131 та ін.

Аналіз виявив праслов'янського голосного *ѣ у мові українських грамот XIV ст. дає підстави говорити про вплив традиційної тогочасної орфографії з одного боку та народнорозмовної стихії – з іншого. Традиційні написання характеризуються накресленням літери *ѣ*, здебільшого – під наголосом (*вѣдати*, *вѣчно*, *вѣсити*, *дѣдичю*, *здѣлалъ*, *лѣсъ*, *лѣ(т)*, *намѣсткомъ*, *ω(т)мѣна* тощо), менше – в ненаголошеній позиції (*вымѣнялъ*, *дѣтяти*, *дѣдичество*, *лѣсы*, *мѣцанъ* *раздѣляемъ*, *свѣдоцтво* та ін.). Ареал з переважанням графеми *ѣ* і випадками нового ятя (*нарожѣниа*, *приаѣтъ*, *потвержѣнѣе*, *присѣлки* та ін.) – це Львівщина (Львів, Жидачів, Галич, Вишня), суміжні території східної Польщі (Холм, Судомир, Опатів, Краків, Перемишль, Ярослав), а також Чернівці, Коломия, Смотрич.

У документах із Луцька, Бересті, Гродна значно частіше подибуємо варіативність *ѣ* – *е* в наголошеній і ненаголошеній позиціях (*вечнѣю* – *вѣчнаа*, *двѣстѣ* – *двесте*, *дѣтем* – *детемъ*, *мецаны* – *мѣцанъ*, *вымѣнялъ* – *повыменялъ*, *исъ лѣсомъ* – *полеский*, *прадѣдъ* – *прадед* та багато інших), котру можна пояснювати різними причинами. По-перше, тенденцією заміняти *ѣ* літерою *е* у старослов'янських словах і формах, що потім поширилися на слова та форми східнослов'янські²⁰. По-друге, що більш імовірно, виразно простежується характерне, на думку В. Мойсієнка, полісько-волинське написання рефлексів *ѣ залежно від наголосу²¹ – написання *е* в ненаголоше-

²⁰ М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, В.Г. Скляренко, *Історія української мови...*, с. 245.

²¹ В.М. Мойсієнко, *Північне нареччя української мови...*, с. 93.

них складах, яке дослідники фіксують у пам'ятках XIV–XV ст. з Полісся та суміжних територій²².

Вияви *ǣ* > *e* превалюють у пам'ятках із Трок, Вільна, Ейшишок, що можна вважати наслідками північноукраїнських мовних упливів. Відповідно до спостережень Хр. Станга щодо фонетичних рис канцелярійної мови Великого князівства Литовського, у листах князя Вітольда (кінця XIV – початку XV ст.) простежується «звуківий закон, за яким *ǣ* у ненаголошеному складі збігається з *e*», що характеризує північноволинські і південнобілоруські говори²³. Аналізуючи мову галицько-волинських грамот XIV–XV ст., В. Курашкевич приходить до висновку, що процес переходу неакцентованого *ǣ в *e* засвідчений у північноукраїнських пам'ятках XIV ст. і консеквентно виступає у документах з початку XV ст.²⁴ «У другій половині XVI і особливо XVII ст., – зазначає В. Мойсієнко, – в пам'ятках із півночі України картина виявів колишнього *ǣ істотно змінюється в напрямку усунення із письма графеми *ǣ*, яка в обох позиціях поступається *ε*»²⁵, чим північноукраїнські пам'ятки все найпоспідовніше відрізняються від південноукраїнських.

Хитання *ǣ* – *i* пов'язане із континуацією *ǣ в монофтонг *i* (*всѣмъ, при вѣри, Вихоть, дитемъ, къ рѣци, розділяючися, свидци* та ін.), яку частіше виявляють у південно-західних писемних пам'ятках²⁶. За нашими спостереженнями, ареал із частим поплутуванням *ǣ* – *i* представляють грамоти із Сучави, про що пише також В. Курашкевич: «Тільки на самому півдні, на Буковині, процес монофтонгізації сонанта *ǣ* в *i* завершився на переломі XIV і XV ст., як про те свідчать часті *и* замість *ǣ* у молдавських грамотах»²⁷. Поодинокі випадки такого ятевого рефлексу засвідчують документи зі Львова, Лучиці, Ярослава. Згідно із твердженнями В. Курашкевича, вимова *ǣ як *i* усталася в говорах південноукраїнських уже до кінця XV ст.²⁸ Картографічні матеріали В. Мойсієнка свідчать, що в XVI–XVII ст. зони хитання *ǣ* – *i* були надзвичайно обширними і локалізувалися на південно-західних та центральних теренах України²⁹. Сьогодні ця зміна належить до однієї з диференційних ознак української літературної мови.

²² W. Kuraszkiewicz, *Gramoty halicko-wołyńskie...*, s. 45–51; Chr. S. Stang, *Die westrussische Kanzleisprache...*, s. 9; Г.П. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови...*, с. 117.

²³ Chr. S. Stang, *Die westrussische Kanzleisprache...*, s. 14.

²⁴ W. Kuraszkiewicz, *op. cit.*, s. 51.

²⁵ В.М. Мойсієнко, *Північне наріччя української мови...*, с. 114.

²⁶ W. Kuraszkiewicz, *op. cit.*, s. 55–58; Chr. S. Stang, *Die westrussische Kanzleisprache...*, s. 6–8; М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, В.Г. Склярєнко, *Історія української мови...*, с. 241.

²⁷ W. Kuraszkiewicz, *Gramoty halicko-wołyńskie...*, s. 65.

²⁸ Там само, с. 65.

²⁹ В.М. Мойсієнко, *op. cit.*, с. 124.

Отже, за місцем написання грамоти можна окреслити території поширення ятевих рефлексів у староукраїнській мові, хоч, на жаль, складно з певною ймовірністю встановити місце народження того чи іншого писаря. Вочевидь, слід висновувати про протиставлення двох виразних ядерних зон: першої із частими виявами $*\check{e} > \text{ѣ}$ та $*\check{e} > e$ (північноукраїнські терени і південні райони Білорусі) та другої із традиційним написанням літери ѣ на місці $*\check{e}$ (західноукраїнські землі та території східної Польщі). Континуацію $*\check{e} > i$ послідовно відображають лише молдавські та спорадично галицькі грамоти, що можна вважати наслідком впливу південноукраїнської народнорозмовної стихії.